

Araştırma Makalesi / Research Article

Xuan Zang'ın Seyahat Notlarında Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun Devlet Adamı Portresi*

Tursynkhan Zakonuly Kaiyrken**
Abdulvahap Kara***

Öz

Bu makale, Xuan Zang'ın Batı Göktürk Kağanlığına yaptığı ziyareti inceleyerek, kağanlığın 7. yüzyılda Doğu ile Batı arasındaki kültürel ve manevi ilişkilerdeki rolünü ele almaktadır. Kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında makalenin amacı, Batı Göktürk Kağanlığı'nın ve özellikle de Kağan Tong Yabgu'nun Xuan Zang'ın yolculuğundaki rolünü ve önemini vurgulamaktır. Bu bağlamda, Xuan Zang'ın Batı Göktürk Kağanlığı'nın siyasi merkezi olan Çu ve Talas bölgelerinden geçerek izlediği güzergâhın önemi ve bu durumun onun yolculuğuna olan etkisi ele alınmaktadır. Ayrıca, Xuan Zang'ın Tong Yabgu Kağan ile olan etkileşimi, kağanın ona sağladığı destek ve bu desteğin Xuan Zang'ın yolculuğuna olan katkısı ortaya konmaktadır. Makalede bununla birlikte Xuan Zang'ın seyahatnamesinin ışığında Batı Göktürk kağanı Tong Yabgu'nun devlet yönetimi ve kişisel özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Xuan Zang, Batı Göktürk Kağanlığı, Tong Yabgu, Budizm, İpek Yolu.

* Makale, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yüksek Öğretim Bakanlığı Bilim Komitesi tarafından AP14871737 no ile onaylanan "Eski ve Orta Çağlarda Sirderya, Talas ve Yedisü Bölgesindeki Şehirlerin Tarih Coğrafyası: Çince ve Arapça Kaynaklar" projesi çerçevesinde yazıldı.

Geliş Tarihi: 09 Ağustos 2024 – Kabul Tarihi: 25 Eylül 2025

Atıf: Kaiyrken, Tursynkhan Zakonuly, ve Abdulvahap Kara. "Xuan Zang'ın Seyahat Notlarında Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun Devlet Adamı Portresi." *bilig*, no. 117, 2026, ss. 01-24, <https://doi.org/10.12995/bilig.8298>.

** Prof. Dr., Lev Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Fakültesi, Doğu Çalışmaları Bölümü – Astana/Kazakistan, ORCID: 0000-0002-3808-4989, kairkentz@mail.ru

*** Sorumlu yazar; Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü – İstanbul/Türkiye, ORCID: 0000-0001-9270-6761, karavahap@gmail.com

The Statesman Portrait of the Western Turkic Khaganate Tong Yabgu in Xuan Zang's Travel Notes*

Tursynkhan Zakonuly Kaiyrken**

Abdulvahap Kara***

Abstract

This article examines Xuan Zang's visit to the West Turkic Khaganate and discusses the role of the Khaganate in the cultural and spiritual relations between East and West in the 7th century. In the light of the information obtained from the sources, the aim of the article is to emphasize the role and importance of the West Turkic Khaganate, and especially the role of the Khagan Tong Yabgu in Xuan Zang's journey. In this context, the importance of Xuan Zang's route through the Chu and Talas regions, the political center of the Western Turkic Khaganate, and the impact of this situation on his journey are discussed. In addition, Xuan Zang's interaction with Tong Yabgu Khagan, the support provided by the Khagan and the contribution of this support to Xuan Zang's journey are revealed. In addition, in the light of Xuan Zang's travelogue, the article tries to determine the state administration and personal characteristics of the West Turkic Khagan Tong Yabgu.

Keywords

Xuan Zang, West Turkic Khaganate, Tong Yabgu, Buddhism, Silk Road.

* The article was written within the framework of the project titled "Historical Geography of Cities in the Syr Darya, Talas, and Zhetysay Regions in Ancient and Medieval Periods: Chinese and Arabic Sources," approved by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under grant number AP14871737.

Date of Arrival: 09 August 2024 – Date of Acceptance: 25 September 2025

Citation: Kaiyrken, Tursynkhan Zakonuly, and Abdulvahap Kara. "Xuan Zang'in Seyahat Notlarında Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun Devlet Adamı Portresi." *bilig*, no. 117, 2026, pp. 01-24, <https://doi.org/10.12995/bilig.8298>.

** Professor, Lev Gumilev Eurasian National University, Faculty of International Relations, Department of Oriental Studies – Astana/ Kazakhstan, ORCID: 0000-0002-3808-4989, kairkentz@mail.ru

*** Corresponding author; Professor, Mimar Sinan Fine Arts University, Institute of Graduate Studies – İstanbul/Türkiye, ORCID: 0000-0001-9270-6761, karavahap@gmail.com

Giriş

Keşiş Xuan Zang, VII. yüzyılda Tang Hanedanı döneminde yaşamış ünlü bir Çinli Budist rahiptir. 602 yılında doğan Xuan Zang genç yaşta Budizm'in derinliklerini anlamaya ve öğrenmeye büyük ilgi duymuştur. Budizm'in kökenlerini ve orijinal metinlerini daha iyi anlamak amacıyla, 626 yılında Çin'den Hindistan'a doğru on altı yıl süren ve zorluklarla dolu bir yolculuğa çıkmıştır. Bu yolculuk, sadece dinî bir arayış değil, aynı zamanda o dönemin kültürel ve siyasi ilişkilerini aydınlatan önemli bir keşif seferidir. Keşiş ülkesine döndüğünde, dönemin Çin hükümdarı T'ai-Tsung'a 645-646 tarihleri arasında kaleme aldığı *Batı Bölgeleri Kayıtları* başlıklı bir rapor hazırlayıp sunmuştur. Bir seyahatname niteliğinde olan bu eser on iki bölümden oluşmaktadır. *34 Ülke* adını taşıyan birinci ve *22 Ülke* adını taşıyan on ikinci bölümler gidiş ve dönüş yolculukları esnasında geçtiği Türkistan (Orta Asya) kentleri ile ilgili izlenimleri, bunun dışındaki bölümler ise Hindistan ile alakalı bilgileri içermektedir (Kirilen, "Xuan Zang'ın" 64-65).

Keşiş Xuan Zang'ın batıya yolculuğu dünya tarihinde de önemli bir olaydır. O sadece Budizm'in Çin'e yayılmasında önemli bir rol oynamakla kalmadı, aynı zamanda batı ve doğunun manevi, kültürel ve politik ilişkilerinde de özel bir rol oynayan bir şahsiyettir. Onun Batı Göktürk Kağanlığı topraklarından geçişi ve Tong Yabgu Kağan ile tanışması, Kazakistan ve Orta Asya tarihçiliği açısından özel bir öneme sahiptir. Çünkü bu olay, bölgenin dünyanın tarihsel süreçlerinin dışında olmadığını, aksine geliştiğini ve dünyanın diğer bölgeleriyle etkileşim içinde olduğunu göstermektedir.

Xuan Zang'ın Batı Türk Kağanlığı'na yaptığı ziyarette tuttuğu notlar Batı Türk Kağanlığı'nın devlet potansiyeli, ekonomik durumu ve komşu ülkelere etkisi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler, sadece Budizm'in yayılması açısından değil, aynı zamanda Orta Asya'nın o dönemdeki siyasi ve kültürel dinamiklerini anlamak açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Tong Yabgu Kağan

Xuan Zang'ın ziyareti esnasında Batı Göktürk Kağanlığı'nın başında Tong (T'ung) Yabgu bulunuyordu. Tong Yabgu 617'de Batı Göktürk Kağanlığının Kağanı She kui (Şegu, Şekuy, Şikoey) Kağan (İstemi'nin torunu) ölünce, ağabeyinin yerine tahta geçmişti ve kendisi dedesi İstemi döneminde olduğu

gibi Batı Göktürk Kağanlığını yeniden canlandırdı. Bazı araştırmacılar She-kui Kağan ve halefi Tong Yabgu Kağan'ın saltanatının Batı Göktürk Kağanlığının geçici refah dönemi olduğunu söylemektedir (Klyastorniy ve Savinov 22). Batı kanadındakilerin hepsi Tong Yabgu'nun yönetiminde birleşti. Her tarafa kontrol kurmak ve vergi toplamak için temsilcilerini gönderdi (Kyuner 191). O dönemde Doğu Göktürk Kağanlığının yardımıyla kurulan Tang Hanedanı, Batı Göktürk Kağanlığı ile ilişkilerini geliştirerek Doğu Göktürklerinin baskısından kurtulmak istiyordu. Böylece Tang Hanedanı, Batı Göktürk kağanı Tong Yabgu'nun Tang Hanedanı'ndan bir prensesle evlenme talebini kabul etti. Bu dönemde Batı Göktürklerinin elçileri her yıl Tang'ın başkentine giderdi (Taşağıl 92-93).

Ancak o dönemde Batı Göktürlere giden yol Doğu Göktürklerinin topraklarından geçtiği için Tang Hanedanı'nın kızının Türklerle evlendirilmesi meselesi ertelendi. Ayrıca bir yandan Tong Yabgu Kağan'ın ülkedeki sert politikası nedeniyle halk ayaklanmaları vardı. Batı Göktürklerinin yönetimindeki Karluklar da ona karşı ayaklandı. Sonuç olarak 628 yılında amcası Bukadur (莫贺庄) tarafından öldürüldü.¹ Tong Yabgu'nun ölüm haberini alarak üzülen Çin imparatoru T'ai-tsung, onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherli ipek elbiseler yolladı (Taşağıl 93).

Budist keşişi Xuan Zang'ın Budist normlarını toplamak için Hindistan'a giderken Göktürk Kağanlığı topraklarından geçtiği sırada Tong Yabgu ile görüşmesi onun öldürülmesinden bir yıl önce 627'de gerçekleşti.²

Xuan Zang Seyahatnamesi ile İlgili Kaynaklar ve Araştırmalar

Bu seyahatten birkaç yıl sonra keşişi Xuan Zang Tang İmparatorluğu'nun Zhenguan saltanat devresinin 20. yılında (646) bu geziyi konu alan dünyaca ünlü seyahat raporu "Da Tang Xiyuji"yi (Büyük Tang Hanedanlığı Döneminde Batı Bölgesi Üzerine Notlar) yazdı³ (DTXYJ 1116). Eser toplam 12 bölümden oluşmaktadır. Çoğu bölümde modern Hindistan, Pakistan, Nepal ve Bangladeş ülkeleri hakkında yazılıyor ve yalnızca ilk bölümde günümüz Doğu Türkistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Afganistan'ın şehirleri, yerleşim yerleri ve coğrafyası anlatılıyor (*Qazaqstan Tarihi Turalı Qıtay Derektmeleri. Sayahatnamalar men Tarihiy Geografiyalıq Eñbekterden Tañdamalılar* 16).

Ayrıca Xuan Zang'ın batıya olan yolculuğunu daha ayrıntılı olarak anlatan “Ci'en Zhuan” (慈恩传)⁴ adlı başka bir kayıt da VII. yüzyılın sonlarında kaydedilmiştir (CEZ 27-29). Bu çalışmanın adı bazen “Xuan Zang'ın Biyografisi” (玄奘传) olarak da kısaltılır. DTXYJ ile aynı zamanda doğan bu kayıt, Xuan Zang'ın seyahat günlüğünü tamamlayacak yardımcı bir kaynak olarak düşünülebilir.

Bilindiği üzere “Xuan Zang'ın Biyografisi”nin eski Uygurca tercümesi de mevcuttur. Prof. Shimin Geng bu çeviri hakkında şunları söylüyor: “Uygurca “Xuan Zang'ın Hayatı” 10-11. yüzyıllarda Çince'den çevrilmişti. Beşbalık'ta yaşayan Singhu Sali adında bir kişi tarafından tercüme edilmiştir” (Geng, *Wuivuer Gudian* 73). Ancak bilim adamları, Uygur versiyonunun yukarıda bahsedilen iki özdeş Çince metinden hangisine dayandığını kesin olarak tespit edememişlerdir. P. Zieme DTXYJ'nin Uygurca tercümesini yapanların CEZ'i de kullandığını söylüyor (Zieme 75-80).

Adı geçen Uygurca metnin Çin Devlet Kütüphanesi'nde muhafaza edilen versiyonu Feng Jiasheng (Feng), A.M. von Gabain (Gabain 371-415), Geng Shimin, (Geng, “Huigu Wen Xuan Zang Zhuan Di” 249-62; Geng, “Huigu Wen Xuan Zang Zhuan Yanjiu” 267-304; Geng ve Klimkeit 253-77) birçok bilim adamı tarafından incelenmiştir. Daha sonra ABD'li bilim adamı Kahar Barat bu versiyonun 3. ve 9-10. bölümlerini inceledi (Barat, “The Uighur Xuanzang Biography” 5-65; Barat, *The Uygur-Turkic Biography*). St. Petersburg'da muhafaza edilen Uygurca nüshanın büyük bir bölümünü inceleyen L. Yu. Tugusheva 1991'de 5, 6, 8 ve 9. bölümlerini çevirerek yayınladı (Tugusheva). Türkiye'de bu Uygurca metin üzerinde Mehmet Ölmez tarafından kapsamlı bir çalışma yapılmıştır (Ölmez).

Batı'da Xuan Zang seyahatnamesi üzerine dikkatleri Stanislas Julien tarafından 1857'de yapılan çeviri ilk olarak çekti. Julien çalışmasında seyahatnamenin ilk beş bölümü Çince'den Fransızca'ya çevirdi (Thsang). 1964'te Nazmiye Togan'ın seyahatnamenin bu Fransızca çevirisinden yararlanarak 1. ve 12. bölümlerindeki Türkistan ile ilgili bilgileri değerlendirmiştir (Togan).

1888'de seyahatnameyi Samuel Beal ve 1904'de Thomas Watters Çince'den İngilizce'ye çevirerek yayınladı (Beal; Watters vd.). Batı dillerindeki bu üç çeviriyi temel alarak İsmail Hakkı Ergüven 2011'de yüksek lisans tez çalışmasıyla Xuan Zang seyahatnamesini Türkçeye çevirdi (Ergüven).

Türkiye'de bu konuda yapılan önemli çalışmalardan da bahsedecek olursak, 1975'te Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Semih Tezcan Xuan Zang'ın biyografisi üzerine “Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi 10. Bölüm” adıyla bir doçentlik tezi hazırlamıştır (Tezcan). 2003'te Hacettepe Üniversitesi'nde Erkin Ekrem “Hsüan – Tsang Seyahatnamesine Göre Türkistan” başlıklı doktora tezini bu konuya hasretti (Ekrem).

2016'da Gürhan Kirilen seyahatnamenin Türkistan'a ait bölgeleri kapsayan 1. ve 12. bölümlerini Çince Xuan Zang'ın Batı Bölgeleri Kayıtları (DTXYJ), Zhou Tarihi ve Sui Tarihi gibi eserler üzerinden Türkçeye çevirip *Budizm ve Orta Asya – Xuan Zang Seyahatnamesi* adıyla bir kitap olarak yayınladı. Kirilen bu çevirisini yaparken Samuel Beal ile Thomas Watters'in İngilizce çevirilerini de kullanmıştır (Kirilen, *Budizm ve Orta Asya*). Araştırmacı bu kitabın dışında Xuan Zang'ın Türk ülkelerindeki kentlerdeki izlenimlerini inceleyen bir makale de kaleme almıştır (Kirilen, “Xuan Zang'ın”).

Bugüne kadar yapılan bu çalışmalara bakıldığında Xuan Zang seyahatnamesinin tüm bölümleri veya Türkistan ile ilgili bölümlerinin çevrildiği görülmektedir. Bu yazıda ise seyahatnamedeki verilerden yola çıkılarak Batı Göktürk Devleti, özellikle o dönemin kağanı Tong Yabgu'nun devlet yönetimi ve kişiliği tespit edilmeye çalışılacaktır. Çünkü seyahatname VII. yüzyılın ilk yarısında bugünkü Kazakistan ve çevre bölgelere hâkim olan Batı Göktürk Kağanlığının yönetimi, kavmi, hayatı, iktidar çevresi, şehirleri ve yerleşimleri hakkında bilgi vermektedir. Bu veriler, küçük boyutuna rağmen, o zamanlar Kazakistan ve komşu bölgelerinin gerçekten Batı Göktürk Kağanlığının kontrolü altında olduğunu ve aynı zamanda yeniden inşa edilen kağanlığın dünya sahnesinde büyük bir itibar kazandığını ve maddi ve manevi kültürü açısından dünyanın ön saflarında yer aldığını doğrulamaktadır.

Xuan Zang'ın Yolculuğu

Budist keşiş Xuan Zang o dönemde ülkesinde Budizm'in temel ilkelerinin farklı olması nedeniyle, onun doğduğu mekânı Hindistan'da Budizm'i incelemek ve öğrenmek için uzun bir yol kat etti. Eylül 627'de Chang'an'dan yola çıktı, Shanxi, Gansu bölgeleri, Yumenguan Geçidi ve Makian Çölü'nü⁵ (莫贺延碛) geçti, Ara-Türk, İdikut, Karaşar, Kuşan, Aksu üzerinden Tanrı Dağlarının Bedel Geçidi'nden geçerek Issık Göl Vadisine ulaşır (Zhilai

305). E. Chavannes, “Batı Türk Tarihinin Materyalleri” adlı eserinde Jia Dan’ın “Dört Yönlü Yol” (Jia Dan Sidaoji – 贾耽四道记) isimli eserine yaptığı açıklamada Tanrı Dağlarındaki Bedel Geçidi hakkında şu yorumu yapmıştır:

Üç Turfan’dan kuzeybatıya doğru giderken, Oytal (Oui-tal) Nehrinin yukarısına doğru ilerleyerek Bedel Geçidi’ni geçer. Bu geçiş deniz seviyesinden 4224 metre yüksekliktedir. Xuan Zang batıya yaptığı yolculuk sırasında Muzart Geçidi’nden değil, buradan geçti. (Chavannes 11-12)

Bedel Geçidi’ni geçtikten sonra hemen Tanrı Dağlarına gider. Oradan Issık Göl’e ulaşmak zor değildir. Xuan Zang’ın bu göl hakkındaki izlenimleri CEZ’de şu şekilde yer almaktadır:

(Gumo ülkesinden yani Aksu’dan çıkarak) dağları aşır Issık Göl’e geldi. Gölün çevresi 1.400 li, doğusu ve batısı uzun, güneyi ve kuzeyi dar olup alanı oldukça geniştir. Kuvvetli bir rüzgâr olmasa bile uğultulu ve dalgalıydı. (26)

Aynı bölge hakkında DTXYJ’de şu satırlar yer almaktadır:

Etrafı dağlarla çevrili, birçok nehir ve dere burada buluşup akıyor. Gölün suyu koyu mavidir. Tadı acı ve tuzludur. Vahşi büyük dalgalar gölün kıyısına çarpıyor. Gölde balıklar ve ejderhalar bir arada yaşıyor. Bazen suyun yüzeyinde ruhlar görülebilir. O sırada yoldan geçenler onlara tapınıyor ve onlardan baht ve zenginlik diliyordu. Gölde çeşitli su ürünleri bulunsa da orada kimse balık tutmuyor. (CEZ 451)

Bundan sonra Xuan Zang, Issık Göl boyunca 500 li kuzeybatıya giderek Suyab şehrine ulaşır. Günümüzdeki Kırgızistan’ın Tokmak şehrinin 8 km güneybatısında, Çu Nehri’nin güney kıyısındaki antik Ak Beşim şehrinin bulunduğu yerde bulunan bu şehir, Çin kayıtlarında Sui-ye (碎叶) olarak yazılmıştır. V. yüzyıldan itibaren kurulan şehir, bir zamanlar Batı Göktürk Kağanlığının kış başkentiydi. DTXYJ bu şehir hakkında şu bilgileri vermektedir:

Şehrin çevresi 6-7 li civarındadır. Farklı ülkelerin tüccarları ile Hular⁶ burada karışık yaşıyor. Arazinin doğası darı, buğday ve üzüm

yetiştirmeye uygundur. Burada ormanlar nadirdir. Hava soğuk ve fırtınalı. Sakinleri keçe ve çuhadan yapılmış giysiler giyerler. Suyab'ın batısında onlarca bağımsız şehir var. Her birinin kendi hükümdarı vardır. Birbirlerine bağlı olmasalar da hepsi Türk'e [Batı Göktürk Kağanlığı – Y. N.] tabidir. (DTXYJ 452)

Daha sonra yazar hemen Batı Göktürk Kağanlığının yazlık başkenti Ming Bulak'tan (Bin Bulak) bahsediyor. Ancak bu noktada CEZ'deki veriler DTXYJ'ye göre çok daha detaylıdır. CEZ ise Suyab'a giderken Göktürk Kağanı Tong Yabgu ile karşılaşmasının detaylı anlatır. Bu elbette tarihçiler ve genel okuyucular için çok ilginç bilgilerdir. Çünkü bu bilgilerde Batı Göktürk Kağanlığının ihtişamı anlatılmaktadır:

Göl kıyısı boyunca kuzeybatıya doğru 500 li'den fazla yolculuk yaptıktan sonra Suyab kalesine ulaştı. Orada Türklerle birlikte seyahat eden (Tong) Yabgu Kağan ile tanıştı. Ordusunun askerleri ve hizmetlilerinin sayısı çok fazladır. Kağan, ince ipekten yapılmış, çiçek desenli yeşil bir elbise giymişti, saçları açtı ve başına bağlanan üç ipek kulağının uçları bayrağın dışında serbest kalmıştı. Hepsini kaftan giyen, saçlarını ören iki yüzden fazla Tarkan ve beyler var. Diğer tüm birlikler deri, yün ve kumaştan yapılmış giysiler giymişlerdi, ellerinde mızrak tutuyorlardı, bayraklarını kaldırıyorlardı ve yay asıyorlardı. At ve deve taşıyan bu kalabalık ordunun başını ve sonunu göremezsiniz. Buluştuktan sonra çok sevinen Kağan: *“Yolunuzdan kalmayınız. İki ya da üç gün sonra döneceğim. Sonra otağıma geliniz”*, dedi ve memurlarından biri olan Damizhi'ye (答靡支) otağa kadar kendisine eşlik etmesini ve yerleştirmesini emretti. (CEZ 27)

Burada Göktürk Kağanının av sırasındaki ihtişamının, Tang imparatorlarının avcılık, binicilik sporlarının ve Tanrı Dağı'na yaptıkları hac ziyaretlerinin ihtişamından daha az olmadığı görülüyor. Böyle bir tören Tong Yabgu Kağan'ın kendisine ve ülkesinin gücüne fazlasıyla güvendiğini gösteriyor.

Bundan sonra kağanın Xuan Zang'ı karşılamasının tasviri edilir. Ona uzaklardan gelen yabancı bir onur konuğu olarak davranan kağan onu ihtişamlı otağında kabul eder.

Üç gün sonra dönen kağan, keşişi otağına davet etti. Kağan'ın oturduğu otağ göz kamaştırıcı bir şekilde altınla süslenmişti. Tarkanları zarif bir şekilde giyinmişlerdi ve geniş sofranın her iki yanında yan yana oturuyorlardı ve muhafızlar da onların arkasında sıraya dizilmişti. İşte bunlar, keçe otağın baş köşesindeki hükümdarının itibarı ile ihtişamını arttırıyordu. Kağan otağından çıktı ve otuz adım öteden bilgini karşıladı. Tercüman aracılığıyla hâl hatır sorduktan sonra oturdu. (CEZ 28)

Bu satırlar bize İstemi Kağan'ın Bizans elçisi Zemarkhos kabul ettiği sırada yapılan devlet törenlerini ve otağ ihtişamını hatırlatıyor (*Vizantiyskie İstoriki, Perevedennyye s Grecheskogo* 376-79; Dickens 539; Ahmetbeyoğlu 17-18). Xuan Zang gibi Zemarkhos da Türk Kağanlığının zenginliğine ve temizliğine hayran kaldı. Demek ki, Batı Türkleri (On Ok Ülkesi) ilk kağanları İstemi'den Tong Yabgu'ya kadar çok zengin ve güçlü bir hayat yaşadılar.

Göktürkler elçilik heyeti olarak giden tarihçi Menandros Türklerin Zemarkhos ve heyet arkadaşlarını İstemi Kağan'la görüşmeden önce kendilerini hastalıklardan ve felaketlerden korumak için onları yanan bir ateşin arasından geçirdiklerini yazarken (Ahmetbeyoğlu 17), CEZ'de ise Türklerin ateşe taptığını yazıyor: “Türkler ateşe taparlar. Odunda ateş olduğunu bildikleri için yatak yaparlar ve kullanmazlar. Yere kalın halılar seriyorlar. Ancak keşiş için özel bir demir oturak yapıldı. Onu bir halıyla örtüp üzerine oturttu” (CEZ 28).

CEZ'de kaydedildiği gibi, Xuan Zang bundan sonra uzak ve yakın bölgelerden gelen elçileri kabul etme törenine de tanık oldu:

Hemen peşi sıra Han (Çinli) elçiler ve Gaochang'dan (高昌) gelen elçileri aldı. Devlet mektuplarını ve beratlarını teslim ettiler. Kağan onları gözleriyle baştan sona süzdükten sonra çok sevindi ve elçilere oturmalarını emretti. (CEZ 28)

Böyle bir kabul, Batı Göktürk Kağanlığının uzak ve yakın ülkelerle ilişkilerle ilişkin protokol prosedürünü tam olarak oluşturabildiğini göstermektedir. Daha sonra yabancı devlet adamları için bir ziyafet hazırlandı. Tabii Türkler bu konuda da tecrübeliydiler. Misafirlere iştahı ve yeme alışkanlıklarına göre saygı ve özenle davranılmaktadır. CEZ'de bu konuda şöyle deniyor:

Hemen ardından sofranın kurulmasını ve müzik çalınmasını emretti. Kağan vezirler ve elçilerle birlikte içki kadehlerini kaldırdılar. Keşişe özel bir üzüm suyu getirildi. Oturanlar saygılarını ifade ederek kadeh kaldırdılar. İçi dolu kaseler, bardaklar, testiler birbiri ardına sunulurken, türlü çalgılar ustaca kullanılarak çeşitli musiki ve ezgiler çalınıyordu. Yabancı bir ülkenin melodileri olmasına rağmen dinlemesi keyifli, neşeli havası vardı. Bir süre sonra sofraya kuzu ve dana etleriyle dolu tabaklar servis edildi. Keşişin önüne ekmek, kaymak, bal ve üzüm gibi etsiz yiyecekler özel olarak getirildi. (CEZ 29)

Bu üzüm suyunu, İstemi Kağan'ın kabulünde bulunan Roma Elçisi Zemarkhos da içmişti. Bizanslı tarihçi bu konuda şöyle yazıyor:

Sonra akşam yemeğini yediler ve bütün gün o çadırdaki sofrada oturdular. İpek kumaşlardan yapılmış, farklı renklerle ustaca desenlenmiş bir çadırdı. Şarap içtiler ama ülkemizdeki gibi üzümden sıkılan şarap değil. İçtikleri içki bizzat vahşiler tarafından yapılmış bir çeşidi... Türklerin topraklarında üzüm yetişmiyor, bu bitki onlarda hiç yok. (*Vizantiyskie İstoriki. Perevedennyye s Grecheskogo* 378; Ahmetbeyoğlu 17-18)

Burada Bizans elçisi göçebe Türklerin dağlarda, deniz seviyesinden çok yüksekte, soğuk bir yerde bulunan yurtlarında misafir olduğu için oradaki üzüm tarlalarını görememiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bulunduğu yerden çok da uzak olmayan dağların eteklerindeki Karaşar, Aksu ve Fergana vadilerinin çeşitli üzüm türlerine ev sahipliği yaptığı tarihten bilinmektedir.

Bunun devamında verilen şu bilgilerin Tong Yabgu kağanının dinlere olan ilgisiyle alakalı olduğu söylenebilir: “Yemekten sonra tekrar üzüm suyu getirilerek kendisine vaaz verdirildi. Keşiş hayırseverliğin 10 ilkesinden tüm varlıkları sevmek ve beslemekten ve Paramita Sutrası'ndaki günahlardan kurtulma öğretilerinden bahsetti.⁷ Kağan elini alnına koyarak memnuniyetle onayladığını ifade etti” (CEZ 27-29). O dönemde sadece Tong Yabgu kağan değil, tüm Türk halkı yaratıcı Tanrı'ya tapıyordu. Doğa güçleri ve kurdu kutsal sayıyorlardı. Onlara göre her canlının kendine ait bir kutsallığı ve kut'u vardır. Onları Tanrı yaratmıştı. Bu nedenle insanın doğayla uyum içinde yaşaması gerekiyordu. Tengricilikte yazılı katı kurallar ve

kısıtlamalar bulunmadığından Türkler diğer dinlere karşı da çok hoşgörülü davranıyorlardı. Tong Yabgu kağanın Budist keşiş Xuan Zang'ın vaazlarına olan hayranlığının sırrı budur.

Ancak daha sonra Türkler bilinçli olarak Budizm'i devlet dini olarak kabul etmeyi reddettiler. Bunun kanıtı JTS'de (Eski Tang Kitabı – Jiu Tangshu) bahsedilen II. Göktürk Kağanlığı döneminde bilge Tonyukuk'un Bilge Kağan'a verdiği cevaptır. Ona göre Tonyukuk, Bilge Kağan bir şehir, kale, tapınak inşa edip yerleşip Buda dinini kabul etmek istediğini söyleyince bu teklifi hemen reddetti ve şöyle dedi:

Eğer bir şehir inşa edersek, yerleşik bir yaşam tarzına geçsek ve eski geleneklerimizi değiştirecek, Tang Ordusu bizi tek bir savaşta egemenliği altına alacaktır. Tapınak insana iyilik ve uysallığı aşılar. Kahramanlık yolu değildir. İnşa edilemez. (JTS 4448)

Bu şekilde Tonyukuk yerleşik hayata geçip attan inerse düşmana galip gelemeyiz, tapınak yapıp Buda'ya taparsak cesaret ve gayretimizi kaybederiz, şeklindeki sözlerini cesurca ifade etmiştir. Onun bu görüşünü bundan sonra tarih sahnesine çıkan Uygur Kağanlığı, Karahoca Uygur Kağanlığı ve İdikut Devleti takip etmedi. Onların hükümdarlarının ve halkının bir kısmı Budizm'i kabul etti. Bunun sonucunda da hızla tarih sahnesinden kayboldular. Ancak Xuan Zang'ın ziyareti sırasında Türklerin dinî bilinci henüz başlangıç aşamasındaydı. Türk milleti dinin siyasi-ideolojik bir silah olduğunu sonradan öğrendi.

Xuan Zang'ın bu ziyaretinin 627 yılının yaz aylarında gerçekleştiği biliniyor. Eğer öyleyse, "Xin Tangshu. Tujuezhuan'a (Yeni Tang Kitabı Türklerin Bölümü – XTS) göre, o dönemde Tong Yabgu'nun Batı Göktürklerinin Kağanı olarak tahtta oturduğu doğrudur. CEZ'de adı tam olarak geçmemekte, sadece "Yabgu Kağan" denilmektedir. Bunun nedeni muhtemelen onun dönemde "yabgu" unvanını taşımış olmasıyla alakalı olmalıdır. Ancak XTS'de yazıldığı gibi:

Tong Yabgu çok cesur ve kurnaz bir insandı. Her savaşı kazanarak Tölesleri yönetimi altına aldı. Daha sonra batıda Persleri geri püskürttü ve güneyde Jibing (屬賓) ile sınır komşusu oldu. Birkaç yüz bin asker vardı. Yönetim merkezini Şaş'ın kuzeyindeki Ming Bulak'a taşıdı ve Batı bölgesindeki ülkeleri yönetti. Bütün bu

ülkeleri İlterberlerine devretti ve onları kendisi kontrol etti ve haraç ve vergilerin toplanması için birer Tud'un gönderdi. (XTS 4614)

Benzer bilgiler JTS'de bulunur. Ancak Tong Yabgu'nun "Batı bölgesinin" kontrolünü ele geçirdiğinden ve "Wusunlar (乌孙) eski mekanlarında yaşadıklarından" bahsediyor. Bu gerçekler, Tong Yabgu hanın iktidara gelir gelmez Türklerin sınırlarını genişletmeye ve kendi hâkimiyetini güçlendirmeye başladığını gösteriyor. XTS'de "Tölesleri hakimiyeti altına aldı" sözleriyle onun Doğu Tanrı Dağları ve Altay'daki Tölesler isyanını bastırarak onları yönetimine almasına işaret etmektedir. Bundan önce bu Töles kabileleri, She kui hanın hükümdarlığı döneminde Gaochang İdikut Devleti'ni ele geçirmiş ve onları temsilcileri aracılığıyla yönetmişlerdi. 615 yılında She kui han, Töleslere karşı bir cezalandırma seferi başlattığında Tong Yabgu da bu seferin saflarında yer aldı. Bundan önce, Töleslerin doğrudan kontrolü altında olan bölgeler şimdiki kuzey Doğu Türkistan'ın doğu kısmı, yani Altay Dağı'nın güneyinden Bogda Dağı'nın kuzeyine kadar uzanan geniş toprakları kapsamaktadır. Doğudaki Ara-Türk, İdikut ve Karaşar da Tölesler'in kontrolü altındaydı (Yugui 276). Bu toprakların ele geçirilmesi Batı Göktürk Kağanlığının doğu hattını güçlendirme yolunda önemli bir adımdı. Su Beihai'ye göre Tong Yabgu kağanın bu genişlemesi sonucunda Kağanlığın doğusu Altay Dağı üzerinden Doğu Göktürk Kağanlığı ile sınır komşusu olmuştur (Su Beihai 408).

Kağanlığın doğu hattını güçlendirdikten sonra Tong Yabgu Tanrı Dağları ve ona komşu bölgeleri kontrolü altında tutmak için yönetim merkezini batıya, günümüz Kazakistan'ının güney bölgesindeki Ming Bulak'a kaydırды. DTXYJ ve CEZ'nin günümüz Merke'sindeki Ming Bulak'tan onun yazlık otağı olarak bahsetmesinin nedeni budur.⁸ Bazı araştırmacılara göre Tun-Shehu (Tong Yabgu), Çu Nehri üzerindeki Suyab'ı kışlık otağı yaptı ve İsficab'ın yakınındaki Ming Bulak onun yazlık otağı idi. (Klyāstornıy ve Savinov 22). DTXYJ Xuan Zang'ın Suyab'daki günleri üzerinde pek durmuyor. Aksine, Suyab'ın batısındaki Türk Kağan'ının yazlık başkenti Ming Bulak hakkındaki bilgileri daha eksiksiz ve çok ilginçtir. Orada şu satırlara rastlıyoruz:

Suyab şehrinin batısında 400 li'den fazla yol kat ederek Ming Bulak'a ulaştık. Ming Bulak adı verilen bu yer 200 li'den fazla alanı kaplar, güney tarafı karlı dağ, diğer üç tarafı ise ovadır. Bu

bölge ormanlar ve korularla verimli ve nemlidir. Bahar aylarında, çok renkli bozkır sanki çiçekli bir atlasa benziyor. Burada binlerce nehir suları ve gölcükler bulunmasından dolayı buraya Ming Bulak adı verilmiştir. Türk kağanı her yıl burada bir süre yaşar. Burada boyunlarına çanlar takılmış çok sayıda beslenen geyik sürüsünü gördük. Bu geyikler evcil oldukları için insanlara o kadar alışkindirler ki, ürkererek kaçmazlar. Türk kağanı geyiklere o kadar düşküdü ki, tebaasının onları avlamasını tamamen yasakladı. Ayrıca bir geyiği öldüren herkesin acımasızca cezalandırılması gerektiğine hükmetti. Böylece geyik sürüsü koruma altına alındı ve doğal ölümlerine kadar yaşadılar. (DTXYJ 453)

Bu hususta CEZ'deki bir kayıтта Ming Bulak'tan kısaca bahsediyor:

Bu noktadan sonra batıya doğru dört yüz li yol kat etti ve Bing-yul'a (Pinyu-屏隼) ulaştı. Oradaki insanlar buraya Ming Bulak diyor. Birkaç yüz li büyüklüğünde bir alana sahip ve üzerinde çok sayıda göl var, ayrıca burada muhteşem ağaçlar yetişiyor, sık ormanlar var, hava ılıman ve serin ve burası kağanın yazlık yaylasıdır. (CEZ 29)

Ancak Xuan Zang, Türk kağanın yazlık otağının yerleştiği Ming Bulak ülkesine olan ilgisini ve hayranlığını gizleyemiyor. Buranın doğasına hayran kalarak geyik sürülerinin boyunlarında çingıraklarla özgürce dolaştığını ve insanlardan korkmadığını görünce hayrete düştü. Türk kağanı, Tong Yabgu'nun onları nasıl evcilleştirdiğini ve geyik sürülerini korumak için ne gibi emirler verdiğini anlatıyor. Bu bilgiler, Türklerin doğayla uyum içinde yaşadıklarını, doğayı ve hayvanları koruma duygularının, onları eğlence için öldürmek veya yemek için kullanmaktan çok daha yüksek olduğunu gösteriyor. Bu aynı zamanda eski Türklerin o dönemde müreffeh bir yaşam sürmeleri ve tengrici dünya görüşüne sahip olmaları ile de ilgilidir. Çünkü tengricilik çoğu zaman insanın vicdan sahibi olmasını ve doğayla olan uyumlu ilişkisini yüceltir.

Xuan Zang buradan geçtiğinde Tong Yabgu hanının ordusunu Ming Bulak'a taşımasının üzerinden yaklaşık 10 yıl geçmişti. Hatta Batı Göktürk Kağanlığının tahtını aldıktan iki yıl sonra ikametgâhını taşıdığını söylediğinde bile buraya yerleşmesine sekiz yıl olmuştu. Bundan önce Batı Türklerinin İstemi ve Tardu Kağanları döneminde kağanlığın merkezi

Kuşan'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerindeydi. Bunun kanıtı olarak JTS, She-kui Kağan'dan söz ediyor ve “*onun oturduğu yer Kuşan'ın kuzeyindeki Sanmi Dağı'ndaydı*” diyor (4454). Aslında Batı Göktürk Kağanlığının merkezinin Tong Yabgu kağandan önce Orta Tanrı Dağları civarında olduğu uzun zamandır ifade edilmektedir. 568 yılında İstemi Kağan'ın Soğdlu Maniakh'ı Bizans'a elçi olarak göndermesinin ardından İmparator II. Justinianos doğudaki vekili Kilikyalı Zemarkhos'u Göktürk Kağanlığı'na elçi olarak göndererek karşılık vermişti. Romalı tarihçi Menandros Zemarkhos'un Türklerin Ektag (Akdağ) dedikleri dağa gelerek İstemi Kağan ile görüştüğünü yazar (*Vizantiyskie İstoriki, Perevedennyye s Grecheskogo* 376; Ahmetbeyoğlu 17). Tarihsel veriler hem Akdağ hem de Sanmi Dağı'nın Kuşan'ın kuzeyinde dağlar olduğunu göstermektedir. Aktag (Akdağ), antik çağlarda Tanrı Dağlarının genel adıydı. Bu isim günümüzde kullanılmakta olan Aladağ'ın anlamına yakındır. Yani bu, dağın zirvesinde kış ve yaz aylarındaki beyaz kar nedeniyle söylenmektedir. Ayrıca, eski Çin kayıtları Orta ve doğu Tanrı Dağlarını kelimenin tam anlamıyla Bai-Shan (Ak Dağ) olarak adlandırıyordu (Hisao 48-58).

JTS ve XTS'deki “*batıda Persleri geri püskürten ve güneyde Jibing (罽宾) ile sınırdaş olduğu*” hakkındaki satırlar Tong Yabgu Kağan'ın Pamir'in (葱岭) batısındaki bölgelere yaptığı askeri seferlere atıfta bulunmaktadır. “Persleri püskürtmek” sözleri, İstemi'nin Tardu Kağan zamanında Perslerle olan sınırı yeniden sağlamasıyla ilgiliyse, “güneyde Jibing (罽宾) ile sınırdaş olmak” ise Tong Yabgu'nun Amu Derya'nın güneyine doğru genişlediğini göstermektedir.

Bu, Türklerin bu bölgeye ikinci kez hâkim olmalarıydı. Bundan önce Türkler, İstemi han döneminde Bizans'la yapılan ittifak sonucunda güçlenerek bu bölgeleri ele geçirdiler. O dönemde Türklerle Bizanslılar arasındaki ilişkiler o kadar iyiydi ki, her iki taraf da birbirlerine elçiler gönderdiğinde, her zaman karşı taraftaki elçilere eşlik ediyorlardı (Sinor 232). 576 yılında Bizans'tan dönen Türk elçiliği heyetinde 106 kişi bulunuyordu. Bu da o dönemde ilişkilerin boyutunun son derece geniş olduğunu gösteriyor. Batı Göktürk Kağanlığı ile Bizans'ın hem doğudan hem de batıdan yaptıkları baskıların sonucunda Sasani Persleri Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan İpek Yolu'nun kontrolünü kaybettiler.

İran ile Çin arasında yaşanan bu yıkıcı savaşlar sonucunda birçok küçük devlet, kale ve vahalar Türklerin eline geçmiştir. Bir süre onlara tabi olan halklar da bu sayede kurulan barış ortamından yararlandılar. Çin tarihindeki bu “Batı Bölgesi”nin insanları tarihten bu yana savaşa çok fazla eğilimli olmamıştır ancak ticarete oldukça yatkın olmuşlardır. Artık ticaretlerini canlandırmak ve durumlarını iyileştirmek için yeterli fırsatlara sahiptilerdi (Boulnois 162).

İstemi Kağan'ın ölümünden sonra Göktürk Kağanlığı ile Bizans arasındaki ilişkiler Avarların Karadeniz bölgesine girmesi ve Konstantinopolis'in onlarla ittifak kurması nedeniyle soğudu. Bundan önce Avarlarla (Juan Juanlar)⁹ sürekli savaş hâlinde olan Türkler, Bizanslıların onlarla ittifak yapmasını kabul edemiyorlardı. Böylece İstemi'nin oğlu Tardu Kağan'ın iktidara gelmesiyle ilişkiler iyice bozuldu. Bu nedenle 576 yılında Bizans İmparatoru II. Tiberius'un elçisi Valentin ilişkileri geliştirmek için Tardu Kağan'ın otağına geldiğinde sıcak karşılanmadığı gibi, yüzü kesiklerle geri döndü (Taşağıl 33). Bundan sonra Türkler hem Bizans'a hem de İran'a saldırdı. Batıda 581-590'da Avrupalı Hunların yardımıyla Türk birlikleri Kerç Boğazı'ndaki Pantikepia şehrini ve Kırım Yarımadası'nı neredeyse on yıl boyunca kuşattı. Ayrıca 588 yılında Türkler, 300.000 kişilik bir kuvvetle Herat'ta Perslere saldırdı. Ancak bu saldırı Türklerin yenilgisiyle sonuçlandı. Ancak kısa süre sonra Türkler Perslerin arasında taht kavgaları sebebiyle çıkan kargaşayı değerlendirerek Hindikuş Dağı'nın kuzeyindeki Toharistan bölgesini (Baktriya) ele geçirdiler. Böylece bu topraklar İran'ın elinden çıkarak Batı Göktürklerinin kontrolüne geçmiştir. Bu dönem de yaklaşık olarak kağan Tong Yabgu'nun tahta çıktığı zamanlardı. Bu nedenle Xuan Zang bu bölgeden geçerken “Toharistan bölgesi esas olarak Türklerle bağımlıdır” diye yazmıştır (Grousset 85).

Xuan Zang Suyab'dan ayrılması hakkında şunları yazmaktadır:

Kağan ordusu arasında Çince bilen bir kişinin bulunmasını emretti. Chang'an'a giderek orada uzun yıllardır yaşayan, Çinceyi akıcı bir şekilde konuşan bir genç buldu ve ona hemen “Mo-duo tarkan” (摩咄達官) unvanını verdi. Mo-duo Tarkan'a, yol üzerindeki ülkelere kağan adına bir mektup yazmasını, keşişi Kapisa ülkesine götürmesini emretti ve ona çiçekli kırmızı ipekten yapılmış bir keşiş

cübbesi, elli rulo kumaş hediye etti ve ona yüksek makam sahipleri ile vezirleriyle birlikte on li yere kadar eşlik etti. (CEZ 27-29)

Böylece, kaynağın dediği gibi, Mo-duo tarkan, Xuan Zang'ı Kapisa ülkesinin sınırına yani Türk Kağanlığı'nın güney sınırına götürdü. Xuan Zang hakkındaki bu ifadeler JTS'nin aktardığı Tong Yabgu'nun döneminde Batı Göktürk Kağanlığının güney sınırına ilişkin bilgilerle tamamen tutarlıdır.

CEZ'de kayıtlı bilgilerden biri de Tong Yabgu kağanın Hindistan'dan küçümseyen tavırla bahsetmesi ve Xuan Zang'a oraya gitmemesini ve burada kalmasını tavsiye etmesidir. Belgede şöyle deniyor:

Birkaç gün kaldıktan sonra Kağan ona burada kalmasını öğütleyerek: “Üstat siz Hindistan'a gitmemelisin. Orası çok sıcak, ekim ayı buranın mayıs ayına benzer, sizin şu hâlinize bakılırsa, oraya giderseniz muhtemelen sıcaktan yanarsınız. Oradaki insanlar kıyafet giymezler. Siyah tenli olurlar. İnsanlıkları azdır. Gidip görmeye değmez”, dedi. Keşiş ise “Ben onları görmeye değil, Budizm'in kutsal yolunu takip ederek Budist ilkelerini aramaya gidiyorum, dedi. (CEZ 29)

Burada kağanın Hindistan'ı hafife alarak yaptığı konuşmanın altında ülkesiyle gurur duyduğu ve gücüne güvendiği açıktır.

O dönemde Batı Göktürk Kağanlığının sınırları Demir Kapı ve onun kuzey taraflarıyla sınırlı değildi. Türkler VI. yüzyılın sonlarından itibaren İran'ın Sasani Hanedanı'nın zayıflamasından yararlanarak nüfuzlarını İndus Nehri vadisine kadar genişleterek Ak Hunların eski yerleşimini (Amu Derya'dan İndus Nehri'nin kuzeyine kadar) tamamen ele geçirdiler. Demir Kapı'dan güneydoğuda Toharistan'a kadar olan topraklar da o dönemde Türklerin hâkimiyeti altındadır. DTXYJ'nin ilk bölümünde “Demir kapıdan sonra Toharistan ülkesine gidebilirsiniz. ... orada yirmi yedi bağımsız topluluk var ama hepsi Türklere tabidir” denilmektedir (456). Toharistan'ın güneyinde yer alan diğer küçük ülkeler ise, eskiden Toharistan'a bağlı oldukları için, Toharistan Türklere teslim olduğunda Türk egemenliğine kendiliğinden gireceklerdir. Bu nedenle DTXYJ'de şu bilgileri okuyoruz: “Hogo (活国) Toharistan devletinin ülkesidir. ...Türklerin egemenliği altındadır. Kralları bir Türk'tür. O Demir Kapı'dan güneye doğru birçok küçük toplulukları yönetiyor” (457).

Buradaki Hogo ülkesi, Tong Yabgu kağanın en büyük oğlu Tardu Şad'a (咄度任) ait olan arazidir. Tardu Şad'a gelince, o Turfanlı Gaochang (İdikut) Beyi Quiwentai'nin (鞠文泰) damadıdır (kız kardeşinin kocası). Tong Yabgu kağan ile Gaochang (İdikut) Beyi Quiwentai arasındaki bu akrabalık ilişkinin, Xuan Zang'ın batıya yolculuğunda çok önemli bir rol oynadığı biliniyor. Çinli bilim adamı Lin Gan'ın araştırmasına göre Xuan Zang, İdikut'tan geçerken Gaochang Beyi Quiwentai ona Tong Yabgu kağana sunulmak üzere bir tavsiye mektubu (修书介绍)¹⁰ yazıp verdi. Bu nedenle keşiş Tong Yabgu kağan tarafından sıcak bir şekilde karşılanacaktır. Sadece bu da değil, Kağan ona refakatçiler vererek onu Suyab'dan İndus Nehri'nin kuzeyindeki Kapisa'ya kadar eşlik etmesini sağladı. Bu, Batı Göktürk Kağanlığının en güneyinde yer alan bir devletti (Gan 344-45).

Dolayısıyla Tong Yabgu döneminde Göktürk Kağanlığının sınırı Pamir Dağı'nın batısına, Hindukuş Dağı'nın kuzey yamacına, İndus Nehri boyuna kadar ulaşmış ve Perslerin (Amu Derya boyunca) kurduğu sınırı çok aşmıştır. JTS'ye göre Tong Yabgu kağan, bu kadar geniş bölgelerde yaşayan insanlar arasından bir İlteber atıyor ve sonra onları yönetmeleri için tudunları gönderiyordu. Tudunlar bölgeden toplanan vergileri ve halkın ruh hâlini takip ediyordu. Bu nedenle JTS, Tong Yabgu kağanın hükümranlık dönemini Batı Göktürk Kağanlığının en parlak dönemi olarak adlandırıyor.

Yukarıdaki kaynaklara dayalı analizler sonucunda aşağıdaki tespitlere ulaşıldı:

1) Bundan önce Xuan Zang'ın Hindistan'a giderken için neden dolambaçlı ve uzak bir yol seçtiğine dair bir soru vardı. Araştırma sırasında bu sorunun cevabını bulduk. Xuan Zang'ın ziyareti ile Batı Göktürk Kağanlığının siyasi gücünün artışı aynı döneme denk gelmesi birbiriyle ilgisiz gibi görünse de aslında birbirini tamamlayan olaylardır. Eğer VII. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı Göktürk Kağanlığının itibarı ve potansiyeli bölgede belirleyici bir güç hâline gelmeseydi, İpek Yolu'nun ana güzergâhı kağanlığın siyasi merkez olan Çu ve Talas bölgelerinden geçmeyecekti. Bu durumda Xuan Zang'ın yolu Suyab ve Ming Bulak'a değil, doğrudan Wensu'dan batıya doğru yönelmiş olacaktı.

2) Xuan Zang'ı Batı Göktürk Kağanlığı ile onun kağanı Tong Yabgu'ya bağlayan bir başka sebep daha tespit edildi. Xuan Zang, bu ziyaret

sırasında Gaochang İdikut beyi Quiwentai ile Tong Yabgu kağan arasındaki akrabalık ilişki aracılığıyla Göktürk Kağanlığının prestij ve potansiyelinden yararlanmak istemişti. Onun bu isteğini gerçekleştirmesinde Gaochang Beyi Quiwentai'nin Tong Yabgu kağana yazdığı tanıtım mektubunun rolü büyük oldu.

3) Dünyaca ünlü Budist keşişin Budizm'in anavatanı olan Hindistan'a yaptığı gezi, ancak o dönemde Çu Nehri (bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan) merkezli olan Batı Göktürk Kağanlığının desteğiyle mümkün olmuştur. Batı Göktürk Kağanlığı ve onun kağanı Tong Yabgu'nun desteği olmasaydı ve Batı Göktürk Kağanlığı Hindistan'a kadar olan toprakları kontrol etmeseydi, onun seyahat amacına ulaşması mümkün olmayabilirdi.

4) Tong Yabgu kağanın Xuan Zang'ı açık bir şekilde karşılaması, ona ziyafet vermesi, onunla Budizm hakkında konuşması ve vaazlarını dinlemesi, eski Türklerin geleneksel tengricilik dinlerinin yanı sıra diğer dinlere de hoşgörü ve ilgiyle baktıklarını göstermektedir. Orta Asya ve Doğu Türkistan'da tarihten bu yana Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Nasturi ve İslam dinlerinin bir arada veya birbiri ardına var olduğu düşünülürse, bölgedeki bu manevi durumun son derece olumlu olduğu söylenebilir.

O dönemde İslam'ın henüz Orta Asya'ya ulaşmamış olması bir yana, Arap Yarımadası'nda Mekke'den Medine'ye yeni yeni yayılmaya başlamıştı (Fuwei 171). Bu arada Orta Asya ve Kazak bozkırları, yalnızca mevcut Tengricilik diniyle sınırlı olduğundan diğer inançlara da açık olduğu söylenebilir. Bu nedenle her türlü dış etkiyle manevi temasa geçmeye hazır bulunmaktaydı. Xuan Zang'ın ziyareti ve kağan otağında gördüğü onurlu karşılama bunun kanıtıdır.

Sonuç

Yukarıda dile getirdiğimiz DTXYJ, CEZ, XTS ve JTS gibi yazılı kaynaklara ve diğer araştırma materyallerine dayanarak Xuan Zang'ın ziyareti sırasında Batı Göktürk Kağanlığının potansiyelini ve genel olarak Doğu Türkistan ve Orta Asya'daki jeopolitik durumu analiz ettik. Mezkûr kaynakları analiz ettiğimizde, MS 620'li yıllarda Batı Göktürk Kağanlığının Doğu ile Batı arasındaki kültürel ve manevi ilişkilerde önemli bir rol oynadığına kanaat getirdik. Xuan Zang'ın ziyareti sırasında Batı Göktürk kağanlığı ve Tong Yabgu kağanın rolü daha önceki tarihî eserlerde ve araştırma materyallerinde

yeterince açık yer almamaktaydı. Yukarıdaki kaynaklar üzerindeki incelemelerimizde Batı Göktürk Kağanlığının Tong Yabgu Kağanlığı döneminde ve hatta ondan önce Orta Asya'daki jeopolitik durumu kontrol ettiğini ve bu nedenle Batı ve Doğu ülkelerinin her zaman ona güvendiğini söyleyebiliriz.

Adı geçen kaynakların ışığında bir devlet adamı olarak Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun cesur ve stratejist bir lider olduğunu söyleyebiliriz. Savaşlarda kazandığı başarılar ve Töles kabilelerini hâkimiyeti altına alması, Batıda Persleri püskürterek ve güneyde Jibing (Kapisa) ile sınırdaş olarak sınırlarını genişletmesi bu özelliklerini kanıtlar niteliktedir.

Ayrıca Tong Yabgu, Tanrı Dağları ve çevresindeki bölgeler üzerinde daha iyi kontrol sağlamak için yönetim merkezini batıya, günümüz Kazakistan'ındaki Ming Bulak'a taşıması ve farklı bölgelerden vergi toplamak ve düzeni sağlamak için temsilciler (Tudunlar) ataması onun genişleyen devletin ihtiyaçlarını karşılamak için merkezi otoriteyi güçlendirmeye ve daha verimli bir yönetim sistemi oluşturmaya çalıştığını da göstermektedir.

Tong Yabgu'nun doğaya ve hayvanlara karşı sevgisini olduğunu söyleyebiliriz. Ming Bulak'ta evcilleştirilmiş geyik sürülerini koruma altına alması ve tebaasının onları avlamasını yasaklamasını bunu teyit etmektedir.

Budist keşiş Xuan Zang'ı saygı göstermesi ve Budizm hakkındaki fikirlerini dikkatle dinlemesi Tong Yabgu'nun kendi Tengrici inancı dışında diğer dinlere karşı da hoşgörülü bir karakter taşıdığını bize göstermektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarlar, bu çalışmanın hazırlanması ve sunulması sürecinde herhangi bir kişi, kurum veya kuruluş ile çıkar çatışması içerisinde olmadıklarını beyan ederler. Ayrıca yazarlar arasında da herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Ton-Yabgu'nun ölüm tarihi konusunda farklı görüşler vardır, ancak onun 628 yılında öldürüldüğünü, Çinli bilim adamı ve Orta Asya tarihi araştırmacısı Wang Zhilai, JTS'nin Tiele (铁勒) bölümündeki bilgilere dayanarak özellikle belirtmektedir. O ayrıca, Chavannes'in "CEZ"e dayanarak onun 630 yılında

- öldüğü yönündeki görüşünü bir hata olarak reddeder (Zhilai 304–305). Biz de bu görüşü destekliyoruz. Çünkü CEZ'de herhangi bir tarih verilmemiştir. Bu hususta Prof. A. Taşağıl'ın E. Chavannes'in görüşünü benimsediği görülmektedir (Taşağıl 93). Oysa "JTS"nin Tiele (铁勒) bölümünde "Yabgu Zhenguan hükümdarlığının 2. yılında (628) öldü" diye açıkça yazmaktadır (JTS 4597).
- 2 Xuan Zang'ın Tong Yabgu ile görüşmesinin tarihi konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler vardır. Daha önce Tong Yabgu'nun 628'de öldürüldüğünü ifade etmiştik. Bu sebeple Chavannes'in eserini kaynak gösteren Taşağıl'ın karşılaşmanın 629 yılının sonu ile 630 yılının başında gerçekleştiği yönündeki görüşüne katılmıyoruz. Ergüven de Çinli keşişin 628'de Suyab'a geldiğini söylemektedir (Ergüven 10). Ona göre yola 627 yılının sonbaharında çıkmıştır (Ergüven 132). Bu doğrudur. Biz de İ. H. Ergüven'in görüşünü destekliyoruz. Çinli araştırmacı Wang Zhilai de aynı fikirdedir. O, 19. yüzyıl tarihçisi Liang Qichao'nun çalışmalarına dayanarak Ton Yabgu'nun ölümünden bir yıl önce, 627 yılının 9. ayında Xuan Zang'ın Budist metinleri getirmek için Hindistan'a gitmek üzere yola çıktığını yazar. Dolayısıyla Xuanzang yaz aylarının sonlarında yola çıkmıştır. Çünkü önünde uzun sürecek sonbahar ve kış vardı.
 - 3 Bundan sonra bu eser DTXYJ kısaltması ile gösterilecektir.
 - 4 "Ci'en Zhuan" (CEZ-慈恩传), "Da Ci'en Si – Sanzang Fashi zhuan" (Büyük Merhamet Tapınağı Tripitaka Alimin Biyografisi – 大慈恩寺三藏法师传) kitabının kısaltılmış adıdır. Bu kitap Xuan Zang'ın hayatı ve notları hakkında 688 yılında öğrencisi Hui Li (慧立) tarafından yazılmıştır. Kitap 10 bölümden oluşuyor. İlk 5 bölüm esas olarak Xuan Zang'ın batıya yaptığı yolculukla ilgili anılardan oluşurken, sonraki 5 bölüm memleketine döndükten sonra Budist kitaplarını nasıl tercüme ettiğinin öyküsünü anlatıyor.
 - 5 Daha önce Şahe (沙河) adıyla bilinen ve bugün Haşun Gobi (哈顺沙漠) olarak anılan Makiyan (Moheyan) çölü, Lop Nor Gölü ile Yumen Geçidi arasında yer almaktadır. Bu çöl, Yumen Geçidi'nden sonraki Gobi kuşağının merkezini oluşturur ve eski Batı bölgeleri ile İç Çin arasındaki coğrafi sınır hattı işlevini görmüştür. Söz konusu alan, antik İpek Yolu'nun tehlikeli geçitlerinden biri olmuştur. Xuan Zang, Tang Hanedanı döneminde batıya yolculuk yaparken bu ürkütücü çölden geçmiştir (Zhou vd. 12) 19. yüzyılda Rus araştırmacı Prjevalski de burayı "hiçbir yaşam belirtisinin olmadığı, kemiklerin yüzeye saçıldığı bir yer" olarak nitelendirmiştir (Feng vd. 251).
 - 6 Hular (胡), Çin kaynaklarında adı geçen, Çin Seddi'nin kuzeyinde ve batısında göçebe, yerleşik ve ticaret yapan, Han olmayan (Çinli olmayan) halkların genel adıdır. Örneğin verilerde Çin'in kuzeyindeki göçebe Hunlara genel olarak "Hu", doğusundaki halklara ise Donghu (东胡) adı veriliyor. Orta Çağ'da Orta Asya'da Hint-İran kökenli Soğdlulara Hu deniyordu. Suan Tsang yazısında Hu olarak Orta Asyalı bir tüccar halkı olan Soğdlulardan bahsediyor.

- 7 Budizm'e göre hayırseverliğin 10 ilkesinden tüm varlıkları sevmek ve beslemek (十善愛養物命) ve Paramita Sutrası'ndaki günahlardan kurtulma öğretisi (波羅蜜多解脫) konularından bahsediyor.
- 8 Xuanzang'ın kaydında bahsedilen Ming Bulak, Kazakistan'ın Taraz şehrinin doğusunda, Merke bölgesinde yer almaktadır. Buradaki çok sayıdaki su kaynaklarıyla insanlara elverişli bu yayla bugün de Ming Bulak olarak adlandırılmaktadır. Çince adı da bu ismin anlam olarak çevirisidir. 19. yüzyılın sonlarında Eugene Schuyler Merke bölgesini bizzat inceleyerek eski Ming Bulak'ın burası olduğunu teyit etmiştir (Xu Xuya 128) Ancak tarihçi Zhou Lianquan, Ming Bulak'ı Taraz'ın doğusuna doğru 140–150 Çin li'si (yaklaşık 70–75 km) mesafedeki Akırtöbe ile Podgornoye yerleşimleri arasındaki bölge ve yakın çevresi olarak göstermiştir (Zhou 97). Meicun Li ise Ming Bulak'ın Talas Nehri'nin yukarı havzasındaki Dmitriyevka köyü civarında bulunduğunu söylemiştir (Li 82–87). Bütün bu görüşlere dikkat çeken Çinli araştırmacı Xu Xuya, Tang Dönemindeki İpek Yolu ve Orta Asya'nın Tarihi-Coğrafyası adlı çalışmasında şu değerlendirmeyi yapar: “Özellikle belirtilmelidir ki Xuanzang'ın yazdığı Ming Bulak ile Arap coğrafyacıların bahsettiği Ming Bulak (Abarjaj) aynı yeri ifade etmez... Bu meseleyi dikkatli araştırmacıların incelemesine bırakalım” (Xu 33). Gerçekten de iki ayrı Ming Bulak vardır. Bunlardan biri Taraz'ın doğusunda, yani Suyab'ın batısındaki bugünkü Merke ilçesinin topraklarında yer almaktadır.
- 9 Aslında bu Avarlar eski Juan Juanların Avarları değil, onların adlarıyla Avrupalılarda korku yaratmak isteyen Saragur, Uro ve Hun isimli göçebe kabilelerdi.
- 10 Tavsiye mektubu yazmanın Çince yazılışı (修书介绍). Mektubun Türkçe mi yoksa başka bir dilde mi yazıldığına dair bir bilgi bulunmuyor. Ancak bu olay o dönemde Türk Kağanlığı içinde bir yazışmanın olduğunu kanıtlamaktadır.

Kaynaklar

- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler.” *Tarih Dergisi*, no. 50 (2), 2010, ss. 11-25.
- Barat, Kahar. “The Uighur Xuanzang Biography.” *TUBA*, c. 16, 1992, ss. 5-65.
- Barat, Kahar. *The Uyghur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang, Ninth and Tenth Chapters*. Sinor Research Inst Inner Asian Studies, 2000.
- Beal, Samuel. *Si-Yu-Ki, Buddhist Records of the Western World*. Trübner and Co., Ludgate Hill, 1884.
- Boulnois, Luce. *La Route de la Soie*. Ji Nan, 2002.
- CEZ. *Hui Li 惠立, Yan Zong 彦宗. Da ci Ensi Sanzang Fashi zhuan 大慈恩寺三藏法師傳 [Büyük Merhamet Tapınağı Tripitaka Alimin Biyografisi]*. Zhonghua Shuju 中华书局, 2000.

- Chavannes, E. *Xi Tujue Shiliao* 西突厥史料 [Batı Göktürk Tarihinin Materyalleri]. Zhonghua Shuju 中华书局, 1958.
- Dickens, Mark. “Efesli Yuhanon’a Göre Zemarkhos’un Türklere Elçiliği.” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, vol. 3, no. 6, Temmuz 2021, ss. 533-52.
- DTXY]. *Xuan Zang* 玄奘. *Da Tang Xiyuji* 大唐西域记 [Büyük Tang Hanedanlığı Döneminde Batı Bölgesi Üzerine Notlar], *Ji Xianlin* 季羨林, *Zhang Guangda* 张广达注 [Yorum]. *Zhonghua Shuju* 中华书局. Zhonghua Shuju 中华书局, 1985.
- Ekrem, Erkin. *Hsuan-Tsang'ın Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Ergüven, İsmail Hakkı. *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)*. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2011.
- Feng, Jiasheng. “Huigu Wen Xieben ‘Pusa Da Tang Sanzang Fashi zhuan’ Yanjiu Baogao 回鹘文写本‘菩萨大唐三藏法师传’研究报告 [‘Büyük Tang Krallığının Pusa Tripitaka Alimin Biyografisi’ Hakkında Araştırma].” *Kaoguxue Zhuanke* 考古学专刊 [Arkeoloji Dergisi], c. B丙, no. 1, 1951, ss. 1-41.
- Feng, Zhiwen, vd. *Xiyu Diming Cidian* 西域地名词典 [Batı Bölgeleri Yer Adları Sözlüğü]. Xianjiang Renmin chubanshe 新疆人民出版社. 2002.
- Fuwei, Shen. *Zhong-Xi Wenhua Jiaoliu Shi* 中西文化交流史 [Çin ve Batı Arasındaki Kültürel İlişkilerin Tarihi]. Shanghai, 1987.
- Gabain, A von. “Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie.” *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin, 1938, ss. 371-415.
- Gan, Lin. “Luelun Xi Tujueshi zhongde Ruogan Wenti 略论西突厥史中的若干问题 [Batı Göktürk Kağanlığı Tarihinde Bazı Meseleler].” *Tujue yu Huihe Lishi Lunwen Xuanji* 突厥与回纥历史论文选集 [Eski Türk ve Uygur Tarihi ile İlgili Bilimsel Makalelerin Derlemesi], c. I, Zhonghua Shuju 中华书局, Pekin, 1987.
- Geng, Shimin. “Huigu Wen Xuan Zang Zhuan Di Qi juan Yanjiu 回鹘文玄奘传第七卷研究 [Xuan Zang'ın Uygurca Biyografisinin VII. Kısımının İncelenmesi.]” *Minzu Yuwen* 民族语文, c. IV, Pekin, 1979, ss. 249-62.
- Geng, Shimin. “Huigu Wen Xuan Zang Zhuan Yanjiu 回鹘文玄奘传研究(2) [Xuan Zang'ın Uygurca Biyografisi Üzerine Bir Araştırma].” *Zhongyang Minzu daxue Xueshu lunwen* 中央民族学院学术论文, c. III, Pekin, 1980, ss. 267-304.
- Geng, Shimin. *Wuiwuer Gudian Wenxian Yanjiu* 维吾尔古代文献研究 [Eski Uygur Yazılı Kaynakları Üzerine Araştırmalar]. Zhongyang Minzu Daxue 中央民族大学, Pekin, 2003.

- Geng, Shimin, ve H. J. Klimkeit. "Die uigurische Xuan-Zang Biographie, ein Beitrag zum 7. Kapitel." *Zentralasiatische Studien*, c. 19, Pekin, 1986, ss. 253-77.
- Grousset, Rene. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*. Çev. Naomi Walford, Rutgers Univ. P., 1970.
- Hisao, Matsuda. *Gudai Tianshan lishi-dilixue yanju* 古代天山历史地理研究 [Antik Tien Shan'ın Tarihi ve Coğrafyası Üzerine Araştırmalar]. 1987.
- JTS. *Jiu Tangshu* 旧唐书 [Eski Tang Kitabı]. vol. VI 第六册 // *Ersbi si shi Quanyi* 二十四史全译 [(Yirmi Dört Tarih)]. Beijing北京. *Tongxin Chubanshe* 同心出版社. Tongxin Chubanshe 同心出版社, 2012.
- Kirilen, Gürhan. *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*. 2016.
- Kirilen, Gürhan. "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 53, no. 1, Ocak 2013, s. 63-84.
- Klyashorniy, S. G., ve D. G. Savinov. *Stepnie Imperii Yevrazii*. Petersburg Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Kyuner, N. B. *Kitayskie Izvestiya o Narodakh Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dal'nego Vostoka*. Izdatelstvo Vostochnykh Literatur, 1961.
- Li, Meicun. "Xi Tujue hantingkao 西突厥汗庭考 [Batı Göktürk Kağanlık Merkezi Üzerine Bir İnceleme]." *Zhongguo bianjiang shidi yanjiu* 中国边疆史地研究. 1992, №3, ss. 82-87.
- Ölmez, Mehmet. *Hsüan Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Qazaqstan Tarihi Turalı Qıtay Derektmeleri. Sayahatnamalar men Tarihiy Geografiyalıq Eñbekterden Tañdamalılar*, C. I, Dayk-Press, Almatı, 2005.
- Sinor, Denis. *Inner Asia and its contacts with Medieval Europe, VII. The Historical Role of the Turk Empire*. Variorum reprints, 1977.
- Su Beihai. *Qazaqtıñ Jalpı Tariyqı. I Tom. Erte Zamannan XX. Ğasırdıñ Alğashqı Jartısına Deyin*. Almatı, 2018.
- Taşagül, Ahmet. *Gök-Türkler*. Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Tezcan, Semih. *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Ankara, 1975.
- Thsang, Hiouen. *Mémoires sur les contrées occidentales, traduits du Sanscrit en Chinois, en l'an 648*. Çev. Stanislas Julien, Paris, 1857.
- Togan, Nazmiye. "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkenin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayitleri." *İslam Tetkikleri Dergisi*, vol. 4, no. 1-2, 1964, ss. 21-64.
- Tugusheva, L. Yu. *Uygurskaya versiya biografii Xuan Zanga*. Moskova, 1991.
- Vizantiyskie İstoriki, Perevedenny s Grecheskogo*. St. Petersburg, 1858-1863.
- Watters, Thomas, vd. *On Yuan Chwang's Travels in India, 629-645 A.D.* Royal Asiatic Society, 1904.

- Yugui, Wu. *Tujue Han'guo yu Sui-Tang Guanxi shi Yanjiu* 突厥汗国与隋唐关系史研究 [Göktürk Kağanlığı ile Sui ve Tang Krallıkları Arasındaki İlişkilerin Tarihi Üzerine Araştırma]. Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe 中国社会科学出版社, 1998.
- XTS. *Xin Tangshu* 新唐书 [Yeni Tang Kitabı]. vol. VIII 第八册 // *Ershi si shi Quanyi* 二十四史全译 [(Yirmi Dört Tarih)]. Beijing 北京. Tongxin Chubanshe 同心出版社, 2012.
- Zhilai, Wang. *Zhongyashi* 中亚史 [Orta Asya Tarihi]. Urumqi, 2004.
- Zhou, Liankuan. *Da Tang Xiyi shidi yanjiu congkao* 大唐西域记史地研究丛稿 [Büyük Tang Dönemi Batı Bölgeleri Kaydı Üzerine Tarihî ve Coğrafi Araştırmalar (Makale Derlemesi)]. Zhonghua shuju 北京. 中华书局, 1984.
- Zhou, Weizhou, ve Ding Jingtai. *Sichouzhilu Dacidian* 丝绸之路大辞典 [İpek Yolu Büyük Sözlüğü]. Shanxi renmin chubanshe 陕西人民出版社, 2006.
- Zieme, Peter. "Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in uigurischer Überlieferung." *Buddhistische Erzählliteratur and Hagiographie in alttürkischer Überlieferung*, ed. Jens Peter Laut ve K. Röhrborn, Harrassowitz Verlag, 1990, ss. 75-80.